

ПОВЕРНЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО УКРАЇНИ У 1924 РОЦІ В СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

У біографії М. Грушевського є чимало питань, які мають дискусійний характер. Одним з них є поворот історика до Києва з еміграції у березні 1924 року. Повернення славетного вченого свого часу викликало бурхливу реакцію українського еміграційного політикуму. Своє ставлення до вчинку суспільствознавця висловлювали його однопартійці по Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та представники інших політичних сил, однодумці та ідеологічні опоненти. Причому ці оцінки мали діаметрально протилежний зміст, починаючи від схвалення та закінчуючи нищівною критикою. Надалі таким кроком М. Грушевського активно цікавились професійні історики, спочатку українські вчені за кордоном, а з моменту відновлення Української державності в 1991 р. й українські вітчизняні науковці.

Потрібно відзначити, що питання повороту М. Грушевського на Батьківщину залишається актуальним і на сьогоднішній день. Дослідники продовжують вести суперечки навколо розуміння причин такого кроку визначного історика, з'ясування об'єктивних та суб'єктивних чинників, що зумовили саме такий його вибір. Зрозуміло, що без прискіпливого вивчення джерел про цю подію не можна буде зрозуміти мотиви, яким керувався колишній голова Центральної Ради, коли наважився на такий знаковий крок у своєму житті.

Відтак, у статті робиться спроба виокремити та проаналізувати основні групи джерельних матеріалів, що стосуються повернення М. Грушевського до України у 1924 році.

Варто сказати, що історіографія вищеназваного питання є вже досить об'ємною. За десятиліття досліджень історики опрацювали масу різноманітного джерельного матеріалу. Серед великої групи українських науковців, які займались вивченням життя та діяльності М. Грушевського, можна виділити і вчених, що у своїх працях торкалися питання рееміграції славетного історика: Федір Шевченко¹, Матвій Стахів², Василь Дуб-

¹ Ф.П. Шевченко, *Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?*, УІЖ 11 (1966) 13–30.

² М. Стахів, *Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів*, ЗНТШ 197 (Нью-Йорк 1978) 109–147.

ровський³, Володимир Дорошенко⁴, Олександр Оглоблин⁵, Аркадій Жуковський⁶, Любомир Винар⁷, Сергій Плохій⁸, Павло Сохань⁹, Леонід Решодько¹⁰, Віталій Тельвак, Руслан Пиріг¹¹, Володимир Потульницький¹², Ігор Гирич¹³, Валентина Піскун¹⁴, Володимир Пристайко, Юрій Шаповал, Ігор Верба¹⁵ та інші.

³ В. Дубровський, *Рецензія на енциклопедичну статтю М.А. Рубача “Грушевський, Михайл Сергеевич” – Советская историческая энциклопедия.* – М.: Государственное научное издательство “Советская энциклопедия”, 1963. – Т. 4. – С. 857–859, Український історик 1–2 (1966) 107–111.

⁴ В. Дорошенко, *Михайло Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист*, Овид 11 (1957) 18–19.

⁵ О. Оглоблин, *Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934)*, Український історик 1–4 (1996) 79–85.

⁶ А. Жуковський, *Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр.*, УІЖ 1 (2002) 96–125.

⁷ Л. Винар, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934–1984 рр.)*, Сучасність 11 (1984) 85–95; Л. Винар, *Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали)*, К. (Вид-во ім. Олени Теліги) 1995, 304 с.; Л. Винар, *Стаття Олександра Оглоблина “Михайло Грушевський на тлі доби”*, Український історик 1–4 (1996) 85–87.

⁸ С. Плохій, *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського*, К. (Критика) 2011, с. 223–237.

⁹ П. Сохань, *Творча спадщина М.С. Грушевського і сучасність*, Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М.С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін., Л. (Видавництво “Світ”) 2002, т. 1, с. 26–29.

¹⁰ Л. Решодько, *Повернення на Україну, Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського*, К. (Веселка) 1992, с. 381–391.

¹¹ *Михайло Грушевський: біографічний нарис*, Р.Я. Пиріг, В.В. Тельвак, К. (Либідь) 2017, с. 402–416, іл.; Р.Я. Пиріг, *Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934)*, УІЖ 4 (1991) 54–66; Р.Я. Пиріг, *Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою*, УІЖ 5 (2006) 4–19; Р.Я. Пиріг, *Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна компромісу*, Українська історична наука на шляху творчого поступу: Матеріали III Міжнародного наукового конгресу українських істориків. Луцьк, 17–19 травня 2006 р., Луцьк 2007, с. 358–364; Р.Я. Пиріг, *Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації*, Вісник КНУ імені Тараса Шевченка 91/93 (2007) 47–50.

¹² В.А. Потульницький, *Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.)*, УІЖ 2 (1992) 48–57.

¹³ І. Гирич, *Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації*, К. (Смолоскип) 2016, с. 700–704.

¹⁴ В. Піскун, *Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизмом й сподівання на дії*, Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності, К. 2002, с. 45–54.

¹⁵ В. Пристайко, Ю. Шаповал, *Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934*, К. (Україна) 1996, с. 19–34; Ю. Шаповал, *Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр.*, Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора, відп. ред. В.А. Смолій, НАН України. Інститут історії України, в 2-х т., К. (Інститут історії України) 2004, т. 1, с. 306–325; Ю. Шаповал, І. Верба, *Михайло Грушевський*, К. (Видавничий дім “Альтернативи”) 2005, с. 221–228.

Більшість дослідників вважають повернення до України М. Грушевського складним комплексом суб'єктивно-об'єктивних чинників, які визначили саме такий вибір суспільствознавця. Не вдаючись у деталі різноманітних версій та припущень, які висували вищезгадані науковці, можна коротко підсумувати, що найголовнішими причинами рееміграції потрібно назвати бажання відомого історика продовжувати політичну боротьбу і займатись науковою роботою саме на рідній землі і таким чином приносити користь своїй Батьківщині, в яких би умовах не довелося працювати.

Відтак, зупинимося детальніше на тих джерельних матеріалах, які дозволяють зрозуміти життєві обставини, в яких перебував М. Грушевський наприкінці еміграційного періоду свого життя, визначити причини його повернення до Радянської України, з'ясувати мету такого вчинку історика та показати реакцію на це як його однодумців, так і політичних опонентів.

Проблема повернення М. Грушевського до України активно піднімалась і розглядалась комуністичними партійними органами та органами влади УСРР, які чудово розуміли роль та вплив історика в еміграційному політикумі. В основному вони обговорювали питання, чи дозволяти повернення історика до УСРР. Наведемо кілька прикладів документів, які переважно є вже опублікованими та доступними для дослідників.

Вперше, офіційно, повідомлення про бажання М. Грушевського повернутися до України розглядалось на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1921¹⁶. Наступне обговорення датоване 26 квітня 1921 року¹⁷. У підсумку радянська влада не дозволила славетному історика повернутись.

Надалі до цього питання повернулися 4 червня 1921 року. Тепер риторика рішень дещо змінилась. Знову ж таки, у легалізації УПСР було відмовлено, але дозволялось повернутись “для советской или ученой работы отдельным членам УПСР, которые заявят о своем выходе из партии и ее осудят”¹⁸. Тобто ініціатива в питанні повернення надавалась самим емігрантам.

Натомість, на засіданні, датованому 30 січня 1922 року, Політбюро постановило “Поручить т. Раковскому выяснить за границей вопрос о возможности приезда на Украину группы Грушевского”¹⁹. Отже, тепер вже більшовики відверто демонстрували зацікавленість у М. Грушевському та його однопартійцях.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 13, арк. 12.

¹⁷ *Ibid.*, арк. 86.

¹⁸ *Ibid.*, арк. 112зв.

¹⁹ *Ibid.*, спр. 29, арк. 22зв.

16 серпня 1921 р., М. Левицький, який був керівником місії УСРР у Празі, писав до Народного комісаріату закордонних справ: “Во время моего прибывания в Вене ко мне обратилась группа Грушевского с просьбой выяснить как можно скорее их отезд на Украину”²⁰. Сам він вважав, що їм варто дозволити повернутись до УСРР.

Нарешті, 2 листопада 1923 року на засіданні Політбюро ЦК КПУ більшовицька влада остаточно вирішила дозволити М. Грушевському повернутися на Батьківщину²¹. А вже 10 листопада того ж року до справи долучилось московське керівництво: “Не возражать против допущения проф. Грушевского в СССР”²².

У телеграмі уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР О. Шліхтера до представника УСРР в Австрії М. Левицького, датованій 21 листопада 1923 року, говориться, що “Рішення в справі повороту Грушевського на Україну відбулося. Політбюро ухвалило: не перечити проти в'їзду на Україну проф. Грушевського з тим, щоби використання його було доручено Наркомосові”²³. З цього питання М. Левицькому належало зв'язатися з В. Затонським. Ця інформація повторюється також у листі референта уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР М. Любченка до того ж таки М. Левицького. Поряд з цим повідомляється, що “Затонський хоче пристроїти М. Г. при Ак. Наук. Натякнути М. Г., що Наркомосвіти підтримає його кандидатуру на президента”²⁴.

Крім того, варто процитувати витяг з протоколу засідання Малої Президії ВУЦВК: “Слушали: О разрешении на въезд Грушевского на Украину. Постановили: Ходатайство проф. Грушевского о разрешении ему въезда на Украину удовлетворить, выдал ему соответствующий охранный лист”²⁵. Одразу ж наводимо текст вищезгаданого охоронного листа: “Цим посвідчується, що Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом надається право дійсному членові Української Академії наук Михайлові Сергієвичу Грушевському свободного проживання в межах УСРР і, що з боку Радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється”²⁶. Подібну інформацію знаходимо й у листі Раднаркому УРСР до Київського губернського відділу ДПУ²⁷.

²⁰ ЦДАВОВ України, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 60.

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 189.

²² *Ibid.*, арк. 146зв.

²³ ЦДАВОВ України, ф. 4, оп. 1, спр. 615, арк. 81.

²⁴ *Ibid.*, арк. 82.

²⁵ ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 12, спр. 1900, арк. 9.

²⁶ *Ibid.*, арк. 10.

²⁷ ІР НБУВ, ф. 357, № 3.

Також iнформацiя про обставини повернення М. Грушевського до Києва мiстилася у повiдомленнях засобiв масової iнформацiї.

Як вiдомо, 2 березня 1924 року М. Грушевський разом зi своєю родиною остаточно покинув Вiдeнь, щоб повернутися до України. У варшавському часописi “Наш свiт” вмищено наступне повiдомлення про шлях М. Грушевського, в якому iсторик, напевно, вперше пiсля виїзду, змушений був давати пояснення своїм дiям: “Недавно в Варшавi, при поворотi на Україну, пробув кiлька дeнь проф. М. Грушевський. Нi з ким з тутешньої емигрантської колонiї вiн не бачився; але кiлька емигрантiв зустрiли його в Здолбуновi на двiрцi при пересядцi в свiтський потяг. В розмовi з ними М. С. Грушевський зазначив, що повертає на батькiвщину виключно для наукової працi. Умовою повороту большевики поставили цiлковиту «полiтичну смерть». Мiж iншим професор має намир видавати журнал, присвячений науцi i лiтературi, бо вважає, що зараз нема нi на Українi, нi на емиграцiї поважного органу такого типу”²⁸.

Крiм того, по дорозi його потяг зробив зупинку у Львовi. Тут iсторик також пояснював причини того, чому повертається на Батькiвщину. Замiтка про це була вмищена в Львiвській газетi “Дiло”, яка так описує спiлкування з М. Грушевським: “Професор мав дуже бодьорий вигляд, нiби помолодiв. На запитання, як це вiн наважився їхати до большевикiв, професор вiдповiв, що радянська влада через Академiю наук з певнiстю забезпечує йому недоторканнiсть при умовi припинення всякої полiтичної дiяльностi. М. Грушевський присвятить себе виключно науцi i мiж iншим має на метi видавання в Києвi «Лiтературно-наукового вiсника»”²⁹. Щоправда датована ця iнформацiя аж 1 квітня, тобто набагато пiзніше за приїзд М. Грушевського до УСРР.

Вже 7 березня вченого зустрiчав Київ. Так завершився п’ятирiчний емиграцiйний перiод життя та дiяльностi визначного українського iсторика. В українській пресi повiдомлення про приїзд М. Грушевського з’явилося 9 березня. У розмовi з представниками харкiвської газети “Вiстi” вчений зазначив, що вiршив повернутись в Україну ще два роки тому, тобто, що бiльшiсть української емиграцiї спiвчувала його рiшенню i що ця бiльшiсть “з пильною увагою стежить за всiма успіхами України, за її вiдродженням”, що особливу увагу привертає “нацiональна полiтика

²⁸ ЦДАЗУ, ф. 15, оп. 1, спр. 73, арк. 7зв.

²⁹ Михайло Грушевський. *Мiж iсторiєю i полiтикою (1920–1930-тi роки)*. Збiрник документiв i матерiалiв, упор.: Р.Я. Пирiг (керiвник), Т.Т. Грищенко, О.С. Рубльов, А.А. Соловйова, К. 1997, с. 40.

українського уряду, що здійснює українізацію”. Завершувалося повідомлення так: “Як відомо, професора Грушевського обрано академіком Всеукраїнської Академії Наук. Грушевський вважає за своє найважливіше наукове завдання – закінчення своєї «Історії України»”. Він гадає також відновити працю щодо дослідження первісної культури на Україні ... Грушевський оселиться в Києві, де й вестиме наукову працю”³⁰.

У газеті “Новий шлях”, яка видавалась у Торонто, знаходимо замітку “Укр. історик проф. М. Грушевський осліп із нужди”, яка подає інформацію про умови життя історика в Москві. У статті згадується, що вчений повернувся до СРСР, прагнучи займатись науковою роботою, але крім цього маємо досить суттєве уточнення, яке не зустрічається в інших джерелах та яке додатково пояснює мотивацію історика. Пояснюється, що, нібито, М. Грушевський “під час опрацювання доби Хмельниччини переконався, що не може поступати вперед у праці без потрібних історичних джерел, які в більшості знаходяться в московських архівах” і саме через цю проблему історик “постановив вернути в СРСР”³¹.

Поряд з цим, досліджуючи проблему повернення М. Грушевського, слід звернути увагу і на мемуарну літературу, яка є важливим інформаційним джерелом про закордонний період життя історика. До неї належать як автобіографічні спогади самого М. Грушевського, так і свідчення його сучасників: відомих революційних діячів доби українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., однопартійців по Українській партії соціалістів-революціонерів, представників інших політичних сил. Досить важко відокремити від мемуарів публіцистичні праці сучасників славетного історика, адже у них авторська оцінка реєміграції суспільствознавця та вплив її на громадську думку базуються на спогадах.

У своїй “Автобіографії” від 1926 року М. Грушевський подав наступні відомості про обставини свого повернення до України: “Вибраний з кінцем 1923 року членом Української Академії й одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 вернувся на Радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України. Двохрічне перебування на Радянській Україні вповні доказало можливість продуктивної праці в сих умовах”³². Тобто

³⁰ Цит. за: Ю. Шаповал, *Занурення у темряву: Михайло Грушевський...*, с. 325.

³¹ ЦДАЗУ, бібл. ф. № 3, інв. № 5996-О.

³² Л. Винар, *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року*, Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто (Українське історичне товариство) 1981, с. 30.

сам історик писав про те, що метою повернення була саме наукова робота. Але, на нашу думку, не все так просто, адже автобіографія була написана вже в радянських умовах і суспільствознавець вже не міг вільно назвати справжні причини свого повороту на Батьківщину.

Про важливість фактору наукової діяльності для М. Грушевського писав Микола Ковалевський у своїх мемуарах “При джерелах боротьби”³³, Борис Мартос у статті-спогаді “М.С. Грушевський, яким я його знав”³⁴, Аркадій Животко у статті “Провина М. Грушевського”³⁵. Подібні думки знаходимо у статті Івана Кедрина “Михайло Грушевський – не один, а більше їх”³⁶, спогадах Олександра Шульгина “Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина”³⁷, Івана Макуха “На народній службі”³⁸, Левка Лукасевича “Роздуми на схилку життя”³⁹.

Поряд з цим, М. Ковалевський підкреслював, що історик не полишав думок про можливість продовження визвольної боротьби на Батьківщині⁴⁰. Про це пише у своїх спогадах і Матвій Стахів. М. Грушевський говорив М. Стахову: “рішився вертатися до Києва, бо я глибоко переконаний, що там незабаром буде революція і що я там, у тій ситуації буду конечно потрібний”⁴¹. Також автор спогадів вважає, що можливою причиною рееміграції могла бути вказівка масонської ложі, до якої належав М. Грушевський і яка прогнозувала за кілька років війну з Радянською Росією.

Фактично, закономірним явищем називає повернення М. Грушевського Іван Майстренко у книзі “Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні”. Автор пише, що славетний історик вірив у можливість відродження української державності, використавши політику українізації⁴². Л. Лукасевич відзначає, що суспільствознавець

³³ М. Ковалевський, *При джерелах боротьби (спомини, враження, рефлексії)*, Інсбрук (Накладом Марії Ковалевської) 1960, с. 600.

³⁴ Б. Мартос, *М.С. Грушевський, яким я його знав*, Український історик 1–2 (1966) 81.

³⁵ ЦДАВОВ України, ф. 3560, оп. 1, спр. 8., арк. 14.

³⁶ І. Кедрин, *Михайло Грушевський – не один, а більше їх (Спогади і рефлексії)*, Український історик 1 (1984) 260–261.

³⁷ О. Шульгин, *Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина*, Збірник на пошану Олександра Шульгина, ЗНТШ 186 (Париж; Мюнхен 1969) 151.

³⁸ І. Макух, *На народній службі*, Детройт (Видання української вільної громади Америки) 1958, с. 326.

³⁹ Л. Лукасевич, *Роздуми на схилку життя*, Нью-Йорк; С. Бавнд Брук (Українське православне видавництво Св. Софії) 1982, с. 199.

⁴⁰ М. Ковалевський, *При джерелах боротьби...*, с. 599.

⁴¹ М. Стахів, *Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва...*, с. 137.

⁴² І. Майстренко, *Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні*, Едмонтон (Канадський інститут українських студій Альбертського ун-ту) 1985, с. 190, 216.

широ вірив у “...новий світовий лад, який несе з собою більшовизм”⁴³. Аналогічним чином, О. Шульгин згадував про свої дискусії з М. Грушевським стосовно “нового світу”, під яким історик розумів більшовицьку владу⁴⁴. Складається думка, що колишній голова Центральної Ради сподівався використати більшовиків на користь українській справі та, навіть, за їх допомогою відновити українську незалежність.

У той же час, у мемуарах знаходимо широкий спектр оцінок повороту М. Грушевського до соціалістичної України. Так, наприклад, критично до цього кроку історика поставилися О. Шульгин⁴⁵ та Л. Лукасевич⁴⁶. Не дуже прихильно ставиться до повернення М. Грушевського у своїх “Щоденниках” і Сергій Єфремов⁴⁷.

Цікаво прослідкувати як змінюються оцінки реєміграції історика у спогадах Володимира Винниченка. Спочатку М. Грушевський – “Огидний старий інтриган!”⁴⁸, згодом автор залишає такий запис у своєму “Щоденнику”: “Втягли старого в дурну і тяжку ситуацію і покинули. Шкода старого”⁴⁹. А в “Заповіті борцям за визволення” знаходимо таку характеристику: “Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулись на Україну) їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобутки нашої революції”⁵⁰.

Безсумнівно, що найбільш негативно оцінював повернення М. Грушевського до Києва Микита Шаповал. У його “Щоденнику” бачимо такі дописи-оцінки: “Грушевський – крутий”⁵¹, “Це справді зрадник. І не дарма ми йому не довіряли до кінця. Партію отруїв, деморалізацію посіяв, був завжди егоїстом. Примирився з ворогом-окупантом...”⁵². Крім того, М. Шаповал написав окрему статтю під назвою “Політична смерть Грушевського”, де піддав політичну діяльність славетного історика та його повернення до УСРР нищівній критиці⁵³. Не відстає від М. Шаповала і Микола Чеботарів, який у своїх спогадах теж відверто називає історика зрадником⁵⁴.

⁴³ Л. Лукасевич, *Op. cit.*, с. 199.

⁴⁴ О. Шульгин, *Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина...*, с. 151.

⁴⁵ *Ibid.*, с. 152.

⁴⁶ Л. Лукасевич, *Op. cit.*, с. 199.

⁴⁷ С. О. Єфремов, *Щоденники, 1923–1929*, К. (ЗАТ “Газета “РАДА”) 1997, с. 46, 51, 86, 87.

⁴⁸ В. Винниченко, *Щоденник: 1921–1925*, Едмонтон; Нью-Йорк (Видання Канадського Інституту Українських Студій) 1983, с. 250.

⁴⁹ *Ibid.*, с. 395.

⁵⁰ В. К. Винниченко, *Заповіт борцям за визволення*, К. (Криниця) 1991, с. 49.

⁵¹ *ЦДАВОВ України*, ф. 3563, оп. 1, спр. 119а., арк. 91.

⁵² *Ibid.*, арк. 106.

⁵³ *ЦДАВОВ України*, ф. 3563, оп. 1, спр. 75, арк. 87–89.

⁵⁴ *Визвольні змагання очима контррозвідника*, Документальна спадщина Миколи Чеботаріва: Науково-документальне видання, вст. стаття: В. Сідак, К. (Темпора) 2003, с. 183.

Найбільш поміркованою видається позиція Б. Мартоса, який ставиться до такого вчинку М. Грушевського з розумінням і частину вини за це перекладає на українську еміграцію: “Я кинув би каменем – гірким словом в сторону української еміграції, що не зуміла створити відповідних умов для праці цього великого патріота, науковця й політичного діяча”⁵⁵.

Нарешті, надзвичайно багатий фактичний матеріал про політичну, наукову, організаційну діяльність М. Грушевського в еміграції, його особисте життя містить епістолярна спадщина як самого історика, так і його сучасників. Зрозуміло, що питання повернення М. Грушевського до України теж було відображено в листах. Наведемо декілька найбільш показових прикладів послань, написаних у різні роки емігрантського життя історика.

Відомий політичний діяч з Галичини М. Лозинський 14 вересня 1920 року писав М. Грушевському з Гейдельберга: “Зацікавила мене згадка в Вашім листі про «можливість нашого (себто Вашого і ваших партійних товаришів) виїзду до країни». Коли справді яка можливість є, то се треба тільки повітати”⁵⁶.

7 лютого 1921 року М. Грушевський писав до А. Животка: “...ми тут ... гірко роздумуємо над ситуацією і шукаємо способів знов стати на рідній землі, зв’язатись з народом. Серце болить, чуючи про тяжкі обставини, в котрих опинились Ви там. Передайте мій щирий привіт і побажання скорого побачення на рідній землі всім, хто пам’ятає про мене”⁵⁷. Бачимо, що історик вже у 1921 році мав плани повернутись на Батьківщину. Натомість, А. Животко у листі-відповіді від 15 березня того ж року намагається переконати славетного історика в тому, що комуністи є ворогами українців: “Одно ясно для мене після досвіду трьох років – там на Україні наші страшні вороги як з боку національного, так і з боку соціально-економічного ... я переконався, мій шлях до нової революції, яка б знищила цю тюрму во ім’я світлої і правдивої думки соціалізму”⁵⁸.

У листі, надісланому 15 серпня 1921 р. В. Мазуренку, який збирався в той час їхати на Україну, М. Грушевський просив його з’ясувати можливості повернення і умови праці. Зокрема, він наголошував, що Український соціологічний інститут задумувався “осідком у Києві”. Його співробітники – члени різних партій соціалістів-радянців – мають зберегти за собою свободу наукової мислі, “не зв’язану якоюсь партійною

⁵⁵ Б. Мартос, *М.С. Грушевський, яким я його знав...*, с. 81.

⁵⁶ Ф.П. Шевченко, *Чому Михайло Грушевський повернувся...*, с. 17.

⁵⁷ ЦДАВОВ України, ф. 3560, оп. 1, спр. 64, арк. 88зв., 89.

⁵⁸ *Ibid.*, арк. 91.

програмою”. З такою ж місією у Харкові перебував секретар президії закордонної делегації УПСР О. Жуковський. У листі до Грушевського від 24 серпня 1921 р. він писав, що в одному з офіційних бюлетенів УПСР характеризується як партія контрреволюційна: “Після всього якось відпадає охота продовжувати й далі з ними вести переговори”⁵⁹.

У жовтні 1921 р. М. Грушевський звернувся до львівського журналу “Вперед” з проханням опублікувати листа, в якому намагався пояснити різні звістки про його повернення на Україну. Він писав, що отримував неодноразові запрошення повернутись на Україну. При цьому історик ставилася умова “відріктись і вийти з партії укр. соц.-революціонерів”. Але М. Грушевський з такими умовами не погодився. При цьому він заявляв, що “українське громадянство без різниці поглядів повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках Укр. Радянської Республіки, заповнюючи живим змістом сі рамці прокламованої укр. самостійності”⁶⁰. Тобто історик, спростовуючи відомості про його повернення до України, все таки не відкидав такої можливості в майбутньому.

Про це свідчить і листування М. Грушевського з В. Кузівим. 25 жовтня 1921 року славетний історик писав: “Я з України дістав семи днями інформації дуже втішні. Але ті елементи, які ставляться до мене з особливою симпатією і довір’ям, уважають, що приїздити мені на Україну ще не час – краще вести за кордоном літературну акцію...”⁶¹. У листі, написаному 10 листопада, читаємо: “З великою тривогою збираюся. Дістатись туди – мабуть, дістанусь, але звідти – хто зна? І що мене там чекає?”⁶². 22 грудня історик згадує свій червневий лист: “Як я вам писав, в червні я рад би їхати на Україну, коли б не зайшли якісь перешкоди”⁶³. Майже через два роки, у листі від 18 грудня 1923 р. Михайло Сергійович писав: “Поворот на Україну ми принципіально вирішили, але тут ще багато лишається неясного – як і коли. Початком було, що я дав свою згоду Українській академії наук, щоб мене обрали на кафедру української історії”⁶⁴.

Також багатим на інформацію про причини та обставини виїзду М. Грушевського до України є листування суспільствознавця з Кирилом Студинським, відомим українським літературознавцем, мовознавцем та

⁵⁹ Михайло Грушевський: біографічний нарис..., с. 404–405.

⁶⁰ *Ibid.*, с. 406.

⁶¹ Ф.П. Шевченко, *Op. cit.*, с. 19.

⁶² *Ibid.*

⁶³ І. Гирич: *Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва*, Український історик 1–4 (1995) 196.

⁶⁴ Михайло Грушевський: біографічний нарис..., с. 415–416.

громадським діячем. З великої кількості листів, в яких є інформація про повернення історика, розглянемо кілька найбільш промовистих.

9 січня 1923 року М. Грушевський повідомляє К. Студинському: “Тільки що прийшли листи від сестри з звітками, що процедура мого вибору академією закінчилася 31.XII і що ВУЦК виніс формальну ухвалу про дозвіл мого повороту на Укр[аїну]... Питання тільки, наскільки можна буде повести наукову працю організовано в ширших розмірах (і наскільки можна буде вижити при тамошній платні!)”⁶⁵. У липні 1923 року з Бадену історик пише, що “в зв’язку з українізацією, з проектом вибору мене до Академії і т. ін., останніми часами з Києва знову пишуть про мій приїзд, можливості наукової праці і т. д. А що тут, за кордоном, іде не до кращого, а до гіршого, і ресурси мого прожитку, і можливості наукової роботи, згідно публікацій все зменшуються, отже поневолі приходить зважувати сю евентуальність переїзду все серйозніше”⁶⁶.

У листі від 17 листопада 1923 року М. Грушевський наводить факти, які свідчать про те, що представники влади УСРР офіційно запрошували його повернутися на Батьківщину: “...в 1921 р. Шумський, тодішній посол в Ризі, переказував до мене (для Вашої персональної відомості: через В. Кедровського, переказував ці запитання міні також Матюшенко) офіційно, щоб я вертав на Україну, взявши з собою своїх наукових співробітників для праці в академії; весною 1923 р. в офіційній розмові з моїм партійним товаришем (для В[ашої] персональної відомості – з Мик. Чечелем) Раковський висловив побажання, щоб я вже нарешті вернув на Україну”⁶⁷. Крім того, історик згадує ще один аргумент своєї потреби повернутись, бо “ми тільки при помочи більшовиків можемо визволити зах[ідну] Укр[аїну] і відборонитись від московської навали... Тому я буду старатись мимо всього вернутись на Укр[аїну]”⁶⁸.

У листах, які відправляла сім’я М. Грушевського своїм родичам на Україну з нагоди Нового 1923 року і Різдва, крім добрих побажань висловлювалася впевненість, що наступні свята будуть зустрінуті всіма разом у Києві. У своєму листі 17 січня М. Грушевський повідомляв, що чекає проведення деяких формальностей, зв’язаних з обранням його “членом Академії наук і переїздом”. Сестрі Ганні Сергіївні він писав у

⁶⁵ *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)*, упоряд., арх. перем. Г. Сварник; вступ. стаття Я. Дашкевич, Л.; Нью-Йорк (В-во М. П. Коць) 1998, с. 69.

⁶⁶ *Ibid.*, с. 115.

⁶⁷ *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського...*, с. 132–133.

⁶⁸ *Ibid.*, с. 133.

Київ 21 січня, що має принципіальну згоду радянських властей на його повернення на Україну⁶⁹.

Також слід процитувати рядки з листа М. Грушевського до чеського вченого Я. Бідло від 2 січня 1924 року: "...Тепер збираюсь до Києва: Українська Академія наук закликає мене на катедру історії України... Чекаю різних формальностей, і коли вони будуть поладжені, то можливо, що ще з кінцем сього місяця виїдемо туди"⁷⁰.

На можливість рееміграції М. Грушевського не могли не відреагувати його політичні конкуренти по УПСР. У ЦДАВОВ України та Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігається лист до історика від Закордонного Комітету УПСР⁷¹, написаний найвірогідніше його лідером М. Шаповалом⁷². Бажання славетного історика повернутись засуджується, наводяться докази шкідливості такого його кроку для українського народу, підкреслюється важливість особистості М. Грушевського, як своєрідного символу визвольної боротьби. У листі праязкі есери, фактично, висловлюють прохання до суспільствознавця відмовитись від повороту до Радянської України: "Ми хочемо вірити, що Ви спинитесь над прірвою і повернетесь від неї"⁷³.

У цьому контексті цікавим документом також є лист воїнів Армії УНР В. Шевченка, Є. Маланюка, М. Россіневича до М. Грушевського у зв'язку з чутками про його від'їзд до України, датований 29 січня 1924 року. Вояки пишуть: "Ми не вірим, щоби Ви, через гори трупів, за волю України покладених, переступити наважились. І коли-б подібні чутки підставу мали, то ми Вас насмілюємось благати... тут, на еміграції, разом з нами залишитися, аж доки нарід Український останніх кайданів неволі не розіб'є..."⁷⁴

Зрештою, слід наголосити, що інформаційний потенціал епістолярію настільки багатий, що його джерелознавче вивчення потребує багатьох років кропіткої праці. Відома українська дослідниця Світлана Панькова вважає, що проблема рееміграції Грушевського не вичерпала всіх епістолярних джерел. Так, не досліджено його неопубліковане листування до брата й сестри, корпус листів з еміграції доньки Катерини⁷⁵.

⁶⁹ Ф.П. Шевченко, *Op. cit.*, с. 25.

⁷⁰ *IP НБУВ*, ф. 357, № 70.

⁷¹ *ЦДАВОВ України*, ф. 3563, оп. 1, спр. 240, арк. 109–119; *IP НБУВ*, ф. 357, № 42, арк. 1–5.

⁷² М.Ю. Шаповал, *Щоденник*, С. Зеркаль (упоряд.), Новий Йорк (Українська громада ім. М. Шаповала) 1958, ч. 1: від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р., с. 96.

⁷³ *ЦДАВОВ України*, ф. 3563, оп. 1, спр. 240, арк. 118.

⁷⁴ *ЦДАГО України*, ф. 269, оп. 1, спр. 351, арк. 1, арк. 1в.

⁷⁵ С. Панькова, "...Ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві" (*Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.*), [в:] М.С. Грушевський, *Твори: У 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін., Львів (Видавництво "Світ") 2002, т. 4, кн. 2, с. VII.*

Отже, у результаті розгляду вищеназваних джерельних матеріалів можемо зробити такі висновки. По-перше, сам М. Грушевський, найвірогідніше, вважав свою вимушену еміграцію тимчасовим явищем. Вся його активна закордонна діяльність свідчила, між іншим, і про велике бажання повернутись на Батьківщину. Він поїхав, щоб повернутись і не планував провести своє життя поза межами України. По-друге, слід виділити кілька груп джерел з проблеми повернення М. Грушевського, звісно, не претендуючи на його вичерпність: документи партійних та державних органів УСРР і СРСР; матеріали преси; мемуарна література; публіцистичні праці; епістолярій; історіографічні джерела. По-третє, джерела дозволяють з'ясувати причини такого кроку історика: прагнення продуктивної наукової праці; бажання продовжувати політичну боротьбу на Батьківщині, використавши для цього, як це не парадоксально звучить, більшовицький режим; політика українізації в УСРР, яка попервах була досить таки успішною; тяжке матеріальне становище вченого та його сім'ї за кордоном тощо. По-четверте, бачимо, що рішення суспільствознавця повертатися чи ні не було лише його особистою справою, хоча М. Грушевський і хотів так думати. Це питання цікавило і радянську владу і українську еміграцію. Владні кола УСРР вважали повернення славетного історика фактом, що засвідчував переваги комуністичного ладу і хотіли використати його особу для своїх закулісних ігор, як в Україні, наприклад, у справі Української Академії наук, так і на міжнародній арені, зокрема для дискредитації української політичної еміграції. Саме тому реакція українського еміграційного політикуму на повернення М. Грушевського була, головним чином, різко негативною. По-п'яте, джерельна база досліджуваної проблеми має перспективи для розширення, оскільки вітчизняне грушевськознавство є порівняно молодого галуззю історичної науки. Тому, безперечно, українські та зарубіжні архіви можуть зберігати чисельні документи з порушеної проблеми, які ще не введені в науковий обіг. Окрему прискіпливу увагу історикам варто звернути на джерела особистого характеру, як-то, епістолярна та мемуарна література.